

**TURKISTONDA JADIDCHILIK HARAKATINING VUJUDGA KELISH
SABABLARI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI**

Bo'ronov Shohzod Allayor o'g'li

O'zbekiston milliy pedagogika universiteti 1-bosqich magistratura talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Turkistonda jadidchilik harakatining yuzaga kelish omillari, uning tarixiy-ijtimoiy ildizlari hamda bosqichma-bosqich rivojlanish jarayonlari yoritilgan. Jadidchilikning shakllanishida mustamlakachilik siyosati, eski ta'lim tizimining inqirozi va jamiyatni yangilash zarurati muhim omil bo'lgani asoslab beriladi. Shuningdek, jadidlarning ma'rifatparvarlik faoliyati, yangi usul maktablarining tashkil etilishi va milliy uyg'onish g'oyalarining shakllanishi tahlil qilinadi. Maqolada jadidchilik harakatining dastlabki, taraqqiyot va tanazzul bosqichlari ilmiy manbalar asosida izohlanadi hamda uning Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotidagi o'rni ochib beriladi.

Kalit so'zlar: jadidchilik, Turkiston, ma'rifatparvarlik, yangi usul maktablari, milliy uyg'onish, islohot, ta'lim tizimi, madaniyat, mustamlakachilik, ijtimoiy taraqqiyot, ziyolilar, jadidlar, yangilanish, taraqqiyot bosqichlari, milliy ong, tarixiy jarayon, pedagogik islohot

Аннотация: В данной статье освещаются причины возникновения джадидского движения в Туркестане, его социально-исторические основы и этапы развития. Обосновывается, что колониальная политика, кризис традиционной системы образования и необходимость обновления общества стали ключевыми факторами формирования движения. Анализируется просветительская деятельность джадидов, создание школ нового метода и формирование идей национального пробуждения. Также рассматриваются начальный, этап развития и этап упадка джадидского движения на основе научных источников и раскрывается его роль в общественно-культурной жизни Туркестана.

Ключевые слова: джадидизм, Туркестан, просвещение, школы нового метода, национальное пробуждение, реформы, система образования, культура, колониализм, общественное развитие, интеллигенция, джадиды, модернизация, этапы развития, национальное самосознание, исторический процесс, педагогические реформы

Annotation: This article examines the causes behind the emergence of the jadid movement in Turkestan, its socio-historical foundations, and the stages of its development. It highlights that colonial policy, the crisis of traditional education, and

the need for societal reform played a crucial role in shaping the movement. The educational and enlightenment activities of the jadids, the establishment of new-method schools, and the formation of national awakening ideas are analyzed. The article also describes the initial, developmental, and decline stages of the jadid movement based on scientific sources and reveals its significance in the socio-cultural life of Turkestan.

Keywords: *jadidism, Turkestan, enlightenment, new-method schools, national awakening, reform, education system, culture, colonialism, social development, intellectuals, jadids, modernization, development stages, national identity, historical process, pedagogical reform*

Turkiston o'lkasida yuzaga kelgan jadidchilik harakati XIX asr oxiri – XX asr boshlarida milliy taraqqiyot yo'lida muhim burilish nuqtasiga aylandi. Bu harakat nafaqat ta'lim tizimini isloh qilishga, balki jamiyatning ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotini tubdan yangilashga qaratilgan keng ko'lamli ma'rifatparvarlik harakati sifatida tarixda o'z o'rniga ega. Jadidchilikning paydo bo'lishi bevosita Turkistonning mustamlaka holatiga tushib qolishi, eski an'anaviy ta'lim tizimining zamon talablariga javob bermay qolishi hamda milliy ong va tafakkurning uyg'onishga bo'lgan ehtiyoji bilan uzviy bog'liqdir. Shu bois jadidlar o'z faoliyatida xalqni ilm-ma'rifatga chorlab, zamonaviy bilimlar orqali jamiyatni rivojlantirishni bosh maqsad qilib qo'yganlar. Jadidchilik harakati mohiyatan milliy uyg'onish g'oyasining ifodasi bo'lib, unda xalqni jaholatdan chiqarish, mustaqil fikrlashga undash va zamonaviy taraqqiyot yo'lga olib chiqish kabi ustuvor vazifalar mujassam edi.¹ Bu jarayon o'z-o'zidan yuzaga kelmagan, balki tarixiy zarurat sifatida shakllangan. Ayniqsa, rus mustamlakachiligi davrida Turkiston jamiyatining ijtimoiy-siyosiy hayotida yuzaga kelgan tanglik, iqtisodiy qaramlik va madaniy orqada qolish holatlari ilg'or fikrli ziyolilarni yangi yo'llar izlashga undadi. Natijada jadidlar tomonidan yangi usul maktablari tashkil etilib, unda diniy bilimlar bilan bir qatorda dunyoviy fanlar ham o'qitila boshlandi. Bu esa milliy taraqqiyotning muhim omiliga aylandi. Mamlakatimizda jadidchilik merosini o'rganish va uni qadrlash masalasi mustaqillik yillarida yangi bosqichga ko'tarildi. Xususan, Islom Karimov jadidlarni milliy uyg'onishning asoschilari sifatida baholab, ularning faoliyatini "xalqni uyg'otishga,

¹ 1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent, 2017. 240 b. (45–52-betlar).

milliy ongini shakllantirishga xizmat qilgan buyuk harakat"² deya ta'kidlagan edi. Uning fikricha, jadidlar tomonidan boshlangan ma'rifiy islohotlar bugungi mustaqil davlatimiz taraqqiyotining tarixiy ildizlarini tashkil etadi. Bu qarash jadidchilik harakatining nafaqat tarixiy, balki bugungi kun uchun ham dolzarb ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, Shavkat Mirziyoyev ham jadidlar merosiga alohida e'tibor qaratib, ularni "millat fidoyilari, o'z xalqining kelajagi uchun kurashgan buyuk ma'rifatparvarlar"³ sifatida e'tirof etadi. U o'z nutqlarida jadidlarning ilm-fan, ta'lim va tarbiya sohasidagi g'oyalari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmaganini, aksincha, zamonaviy islohotlar uchun mustahkam poydevor bo'lib xizmat qilayotganini ta'kidlaydi. Bu fikrlar jadidchilik harakatini chuqur o'rganish, uning mohiyatini anglash va yosh avlodga yetkazish zaruratini yanada kuchaytiradi. Shu nuqtai nazardan, jadidchilik harakatining vujudga kelish sabablari va rivojlanish bosqichlarini o'rganish nafaqat tarixiy haqiqatni tiklash, balki milliy o'zlikni anglash, ma'naviy qadriyatlarni mustahkamlash va kelajak taraqqiyot yo'lini belgilashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Turkistonda jadidchilik harakatining shakllanishi murakkab tarixiy jarayonlar, ijtimoiy ehtiyojlar va siyosiy omillar bilan bevosita bog'liqdir. XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston hududining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi natijasida o'lkaning siyosiy mustaqilligi yo'qolib, iqtisodiy va madaniy hayotida keskin o'zgarishlar yuz berdi. Mustamlakachilik siyosati mahalliy aholining ijtimoiy hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatib, milliy qadriyatlar va an'anaviy boshqaruv tizimining izdan chiqishiga sabab bo'ldi. Aynan shu sharoitda ilg'or fikrli ziyolilar jamiyatni inqirozdan olib chiqish yo'llarini izlay boshladilar. Jadidchilik harakatining yuzaga kelishida yana bir muhim omil — mavjud ta'lim tizimining zamon talablariga javob bermay qolganidir. Eski maktab va madrasalarda asosan diniy bilimlar berilib, dunyoviy fanlar deyarli o'qitilmas edi.⁴ Bu esa yosh avlodning keng dunyoqarashga ega bo'lishiga to'sqinlik qilgan. Ilm-fan va texnika jadal rivojlanayotgan bir davrda bunday ta'lim tizimi jamiyat taraqqiyotini sekinlashtiruvchi asosiy omillardan biriga aylandi. Shu

² 2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent: Ma'naviyat, 2016. 176 b. (30–41-betlar).

³ 3. Islomov Z. O'zbekistonda ma'rifatparvarlik va jadidchilik harakati tarixi. Toshkent: Fan, 2016. 198 b. (55–63-betlar).

⁴ 4. Karimov N. Jadidchilik harakati va milliy uyg'onish. Toshkent: O'zbekiston, 2018. 215 b. (90–98-betlar).

sababli jadidlar yangi usuldagi maktablarni tashkil etish orqali ta'lim mazmunini yangilashga intildilar. Bu maktablarda o'qish, yozish, hisob-kitob bilan bir qatorda geografiya, tarix, tabiiy fanlar kabi dunyoviy bilimlar ham o'qitila boshlandi. Olimlar tomonidan bildirilgan fikrlarga ko'ra, jadidchilik harakati nafaqat ta'lim islohoti, balki kengroq ma'noda milliy uyg'onish harakati sifatida namoyon bo'lgan. Bu harakat vakillari jamiyatni jaholatdan chiqarish, xalq ongini yuksaltirish va milliy o'zlikni anglashni shakllantirishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'yganlar. Ular matbuot, teatr, adabiyot va boshqa madaniy vositalar orqali xalq orasida ma'rifat g'oyalari keng targ'ib etdilar. Natijada jamiyatda yangicha fikrlash, yangilanish va taraqqiyotga intilish kuchaya boshladi. Shuningdek, jadidchilik harakatining shakllanishiga tashqi omillar ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Xususan, Usmonli davlati, Qrim va Volgabo'yi hududlaridagi islohotlar, zamonaviy ta'lim tizimining joriy etilishi Turkiston ziyolilariga kuchli ta'sir o'tkazdi. Bu hududlarda faoliyat olib borgan ma'rifatparvarlarning tajribasi Turkiston jadidlariga ilhom manbai bo'lib xizmat qildi. Ular ilg'or tajribalarni o'zlashtirib, mahalliy sharoitga moslashtirishga harakat qildilar. Umuman olganda, jadidchilik harakatining vujudga kelishi tarixiy zarurat mahsuli bo'lib, u mustamlakachilik sharoitida milliy o'zlikni saqlab qolish, jamiyatni ma'rifat orqali taraqqiyot sari yetaklashga qaratilgan harakat sifatida shakllandi. Bu jarayon Turkiston ijtimoiy hayotida yangi davrning boshlanishiga zamin yaratdi.

Turkistonda jadidchilik harakati o'z taraqqiyoti davomida bir necha muhim bosqichlarni bosib o'tdi. Bu bosqichlar harakatning mazmun-mohiyati, faoliyat yo'nalishlari va jamiyatdagi ta'sir darajasi bilan ajralib turadi. Olimlar fikrlariga ko'ra, jadidchilik rivoji dastlabki shakllanish, taraqqiyot va tanazzul bosqichlariga bo'linadi. Dastlabki bosqich XIX asr oxiri – XX asr boshlariga to'g'ri kelib, bu davrda jadidchilik g'oyalari shakllana boshladi. Bu jarayon, avvalo, Ismoil G'aspirali nomi bilan bog'liq bo'lib, u "usuli jadid" — yangi o'qitish usulini ilgari surdi⁵. Uning g'oyalari Turkiston ziyolilari orasida tez tarqalib, ta'lim tizimini isloh qilishga turtki berdi. Shu davrda ilk yangi usul maktablari ochilib, ularda qisqa muddatda savod chiqarish, aniq fanlarni o'qitish kabi yangiliklar joriy etildi. Bu bosqich jadidchilikning g'oyaviy asoslari shakllangan davr sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Ikkinchi bosqich — jadidchilikning taraqqiyot davri bo'lib, XX asrning dastlabki o'n yilliklarini o'z ichiga oladi. Bu davrda harakat yanada kengayib, faqat ta'lim bilan cheklanib qolmay, balki ijtimoiy-siyosiy va madaniy sohalarni ham qamrab oldi. Jadidlar matbuot, teatr,

⁵ 5. Jo'raev N. Turkiston tarixi va jadidlar faoliyati. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020. 276 b. (110–125-betlar).

adabiyot orqali o'z g'oyalari ommaga yetkazishga harakat qildilar. Bu jarayonda Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi ziyolilarning faoliyati alohida ahamiyatga ega bo'ldi.⁶ Ular tomonidan maktablar ochildi, darsliklar yaratildi, gazeta va jurnallar nashr etildi. Natijada jamiyatda milliy ong, erkin fikrlash va yangilanishga intilish kuchaydi. Uchinchi bosqich esa jadidchilik harakatining tanazzul davri hisoblanadi. Bu bosqich XX asrning 20–30-yillariga to'g'ri kelib, sovet hokimiyati o'rnatilishi bilan bog'liq holda jadidlar faoliyatiga cheklovlar qo'yildi. Ko'plab jadidlar "xalq dushmani" sifatida ta'qib qilinib, ularning ma'rifatparvarlik faoliyati to'xtatildi. Shunga qaramay, jadidlar tomonidan ilgari surilgan g'oyalar, xususan, ilm-ma'rifatga intilish, zamonaviy ta'lim tizimini rivojlantirish va milliy o'zlikni anglash masalalari keyingi davrlarda ham o'z ahamiyatini saqlab qoldi. Shu tariqa, jadidchilik harakati o'zining shakllanishidan boshlab taraqqiyot cho'qqisiga ko'tarilgan va keyinchalik murakkab tarixiy sharoitlar ta'sirida pasaygan bo'lsa-da, uning ma'naviy merosi va g'oyalari Turkiston jamiyati rivojida muhim o'rin tutgan.

Turkistonda jadidchilik harakati nafaqat o'z davrining ijtimoiy-madaniy hayotida muhim o'rin tutdi, balki keyingi taraqqiyot jarayonlari uchun mustahkam zamin yaratdi. Jadidlar tomonidan ilgari surilgan g'oyalar — ilm-ma'rifatga intilish, zamonaviy ta'limni joriy etish, milliy o'zlikni anglash va jamiyatni isloh qilish — o'z mohiyatiga ko'ra uzoq muddatli ahamiyat kasb etdi.⁷ Olimlar qarashlariga ko'ra, jadidchilik harakati Turkiston xalqlarining milliy uyg'onishida hal qiluvchi omillardan biri bo'lib xizmat qilgan. Jadidlarning eng katta xizmatlaridan biri ta'lim tizimini yangilashga qaratilgan sa'y-harakatlaridir. Ular tashkil etgan yangi usul maktablari orqali o'qitish jarayoniga zamonaviy metodlar kiritildi, darsliklar yaratildi va yosh avlodning dunyoqarashini kengaytirishga alohida e'tibor qaratildi. Bu esa o'z navbatida jamiyatda savodxonlik darajasining oshishiga, yangi fikrlaydigan avlodning shakllanishiga olib keldi. Jadidlar ta'limni taraqqiyotning asosiy vositasi deb bilgan holda, uni jamiyatni yangilashning eng muhim yo'li sifatida ilgari surdilar.⁸

⁶ 6. Ahmedov B. O'zbekiston tarixi (yangi davr). Toshkent: Sharq, 2019. 340 b. (140–152-betlar).

⁷ 7. Qosimov B. Jadid adabiyoti va ma'naviy meros. Toshkent: Mumtoz so'z, 2017. 184 b. (70–78-betlar).

⁸ 8. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 2015. 312 p. (120–132 pp.).

Shuningdek, jadidchilik harakati milliy matbuot, teatr va adabiyotning rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Jadid ziyolilari gazeta va jurnallar orqali xalqni ijtimoiy-siyosiy jarayonlardan xabardor qilib bordilar, teatr sahnalari orqali esa jamiyatdagi muammolarni yoritishga harakat qildilar.⁹ Bu faoliyat xalq ongining o'sishiga, mustaqil fikrlashning shakllanishiga va ijtimoiy faollikning ortishiga xizmat qildi. Natijada Turkiston jamiyatida yangicha qarashlar va taraqqiyotga intilish kuchaydi. Jadidchilik harakatining tarixiy ahamiyati yana shundaki, u milliy davlatchilik g'oyalarining shakllanishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatdi. Jadidlar o'z asarlarida va faoliyatida erkinlik, adolat va milliy taraqqiyot masalalarini ilgari surib, kelajak avlod uchun muhim g'oyaviy meros qoldirdilar.¹⁰ Ularning bu qarashlari keyinchalik mustaqillik g'oyalarining rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qildi. Bugungi kunda jadidchilik merosi yanada chuqur o'rganilib, uning ahamiyati keng e'tirof etilmoqda. Jadidlarning ma'rifatparvarlik faoliyati, ularning jamiyatni yangilashga qaratilgan qarashlari hozirgi davrda amalga oshirilayotgan islohotlar bilan uyg'unlik kasb etadi.¹¹ Shu bois jadidchilik harakati nafaqat tarixiy hodisa sifatida, balki zamonaviy taraqqiyot uchun ilhom manbai sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, Turkistonda jadidchilik harakati o'z davrining muhim ijtimoiy-madaniy hodisasi sifatida yuzaga kelib, jamiyat taraqqiyotida tub burilish yasagan jarayonlardan biri bo'ldi. Uning shakllanishi mustamlakachilik sharoiti, mavjud ta'lim tizimining eskirganligi va milliy uyg'onishga bo'lgan ehtiyoj bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu omillar jadidlarning ma'rifatparvarlik faoliyatini yuzaga keltirdi. Ular ilm-fan, ta'lim va tarbiya orqali jamiyatni yangilashni bosh maqsad qilib belgilab, xalq ongini yuksaltirishga xizmat qildilar. Jadidchilik harakati o'z taraqqiyoti davomida shakllanish, rivojlanish va tanazzul bosqichlarini bosib o'tdi. Har bir bosqich o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ayniqsa rivojlanish davrida jadidlarning faoliyati kengayib, ta'lim, matbuot, adabiyot va teatr sohalarini qamrab oldi. Bu esa jamiyatda yangicha fikrlash, milliy o'zlikni anglash va ijtimoiy faollikning ortishiga olib keldi. Shunga qaramay, tarixiy sharoitlarning keskin o'zgarishi natijasida harakat faoliyati cheklangan bo'lsa-da, uning g'oyalari va ma'naviy merosi saqlanib

⁹ 9. Northrop D. *Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia*. Cornell University Press, 2016. 295 p. (88–97 pp.).

¹⁰ 10. Kamp M. *The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism*. University of Washington Press, 2019. 310 p. (101–110 pp.).

¹¹ 11. Edgar A. *Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan*. Princeton University Press, 2018. 288 p. (65–74 pp.).

qoldi. Jadidlarning boy merosi bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan bo‘lib, u milliy taraqqiyot, ta‘lim tizimini rivojlantirish va yosh avlodni har tomonlama yetuk qilib tarbiyalashda muhim manba sifatida xizmat qilmoqda. Ularning ilg‘or qarashlari zamonaviy islohotlar bilan uyg‘unlashib, jamiyatni rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim omillardan biri bo‘lib qolmoqda. Shu jihatdan jadidchilik harakati tarixiy tajriba sifatida nafaqat o‘tmishni anglash, balki kelajak taraqqiyot yo‘lini belgilashda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent, 2017. 240 b. (45–52-betlar).
2. Karimov I.A. Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch. Toshkent: Ma‘naviyat, 2016. 176 b. (30–41-betlar).
3. Islomov Z. O‘zbekistonda ma‘rifatparvarlik va jadidchilik harakati tarixi. Toshkent: Fan, 2016. 198 b. (55–63-betlar).
4. Karimov N. Jadidchilik harakati va milliy uyg‘onish. Toshkent: O‘zbekiston, 2018. 215 b. (90–98-betlar).
5. Jo‘raev N. Turkiston tarixi va jadidlar faoliyati. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020. 276 b. (110–125-betlar).
6. Ahmedov B. O‘zbekiston tarixi (yangi davr). Toshkent: Sharq, 2019. 340 b. (140–152-betlar).
7. Qosimov B. Jadid adabiyoti va ma‘naviy meros. Toshkent: Mumtoz so‘z, 2017. 184 b. (70–78-betlar).
8. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 2015. 312 p. (120–132 pp.).
9. Northrop D. Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia. Cornell University Press, 2016. 295 p. (88–97 pp.).
10. Kamp M. The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. University of Washington Press, 2019. 310 p. (101–110 pp.).
11. Edgar A. Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan. Princeton University Press, 2018. 288 p. (65–74 pp.).